

ARK

DEVENTER EN UTRECHT

DOORGANGSPLAATSEN VOOR
PELGRIMS UIT IJSLAND

Pelgrims en pelgrimages: we gebruiken de woorden, alsof we precies weten wat ze inhouden: maar is dat ook zo? Nee, beslist niet. De meeste bedevaartgangers hebben taal noch teken achtergelaten. We weten niet hoe ze heetten, wat hun drijfveren waren om op weg te gaan, welke routes ze volgden en waarom deze routes soms werden verlegd. Een enkele keer echter wordt er een tipje van de sluier opgelicht. Zo bijvoorbeeld als we lezen dat Deventer eens een doorgangplaats was voor pelgrims uit IJsland en dat Utrecht in het jaar 1150 een IJslandse pelgrim herbergde.

De Scandinavische landen zijn, vergeleken met de andere Westeuropese landen, laat gekerstend. Denemarken in de 9de à 10de eeuw, Noorwegen in de 11de en Zweden nog later. In IJsland vond de kerstening niet geleidelijk plaats zoals in de genoemde landen, maar werd er zo ongeveer van de ene op de andere dag besloten dat het christendom zou worden aangenomen. Er waren heftige botsingen aan dit besluit voorafgegaan. Om een eind aan de onenigheden te maken kwamen de voor- en tegenstanders in het jaar 1000 bijeen op Thingvellir, de grote vlakte in het zuidwesten van IJsland, waar jaarlijks de parlementsvergaderingen werden gehouden. Zij kwamen overeen om een arbitrale uitspraak van een der leden, een zekere Thorgeir, te aanvaarden. Na rijp beraad kwam deze Thorgeir, zelf heiden, tot de conclusie dat alle mensen in IJsland christenen moesten worden en het heidense geloof moesten laten varen.

De aanvaarding van dit besluit betekende niet dat de zeden en gewoonten die met het christelijk geloof volgden, nu ook sneller in IJsland ingeburgerd raakten dan in de andere Scandinavische landen. Nee, ook hier ging er geruime tijd overheen voordat de nieuwe gebruiken de oude verdrongen. Vaart kwam er pas in toen het Latijnse schrift werd ingevoerd en er scholen kwamen waar jonge IJslanders een opleiding tot priester kregen. Sommigen van hen bekwaamden zich verder in het buitenland, met name in Frankrijk, en omgekeerd trokken buitenlanders naar het eiland om te helpen de jonge kerk op te bouwen. Ook werd er een begin gemaakt met het vertalen van religieuze geschriften uit het Latijn in het IJslands. Dit alles had tot gevolg dat aan het einde van de 11de eeuw het verschil met de oude situatie duidelijk merkbaar was. Allerlei gebruiken, zoals het bijwonen van kerkdiensten en het te biecht gaan, hadden toen hun intrede gedaan.

Tot de nieuwe gebruiken hoorde ook het maken van pelgrimstochten. IJslanders waren weliswaar gewend om te reizen – ze onderhielden nauwe contacten met Noorwegen, het land waar hun voorouders vandaan kwamen, en waren ook regelmatig te vinden in Denemarken en Engeland – maar de oceaan oversteken

teneinde heilige plaatsen te bezoeken en boete te doen voor begane zonden, was hun vreemd. Wie een misdaad beging, deed dat gewoonlijk om wraak te nemen. Wie geen wraak nam, werd als een lafaard beschouwd. Begripen als zonde, berouw en vergeving, die zo essentieel zijn voor het christendom, waren onbekend en drongen na de kerstening slechts geleidelijk aan door.

Mochten het in de 11de eeuw nog slechts enkele IJslanders zijn die op bedevaart gingen, in de erop volgende eeuw waren het er al heel wat meer. Sommige pelgrims gingen niet verder dan Trondheim, de plaats aan de Noorse westkust, waar Olav de Heilige begraven ligt, maar voor de meeste was Rome het einddoel. Voor allen gold dat ze eerst van IJsland naar de Noorse stad Bergen trokken. Vandaar trokken de Trondheimreizigers naar het noorden en was er voor de Romegangers óf de mogelijkheid om met de boot over te steken naar Noord-Jutland in Denemarken, óf om over de Noordzee koers te zetten naar de Lage Landen.

Via Deventer of Utrecht...

Een van de IJslanders die in de 12de eeuw een pelgrimstocht hebben gemaakt, heeft een verslag van zijn reis op schrift gezet. Zijn naam is Nikulás Bergsson en de titel van zijn werk luidt *Leidarvísir* (Wegwijzer). Volgens de bronnen moet Nikulás omstreeks 1150 op weg zijn gegaan en keerde hij in 1154 terug. In 1155 werd hij abt van het benedictijner klooster Munkathverá in Noord-IJsland en in 1159 of 1160 stierf hij. Zijn reisverslag of handleiding moet dus geschreven zijn in de jaren tussen 1154 en 1159 of 1160. Deze oorspronkelijke tekst is echter niet bewaard gebleven. Het handschrift waarin het verslag bewaard is gebleven, dateert van ruim twee eeuwen later, namelijk van 1387. In enkele andere handschriften die van nog latere tijd dateren, zijn fragmenten van de tekst overgeleverd.

Een lijvig werk kan het reisverslag van Nikulás niet worden genoemd: in druk uitgegeven telt de tekst niet meer dan ongeveer tien pagina's. Binnen dat beknopte bestek worden echter wel veel gegevens verstrekt. Zo vermeldt Nikulás evenals andere schrijvers van itineraria (reisbeschrijvingen) voor pelgrims de afstanden tussen de belangrijkste plaatsen op de route. Hij doet dat door het aantal dagen te noemen dat men nodig heeft om van de ene naar de andere plaats te lopen of, wanneer het om zee-reizen gaat, door mee te delen hoeveel dagen het duurt om van het ene naar het andere land te zeilen. Verder vermeldt hij welke overnachtingsmogelijkheden er zijn in kloosters en hospitia, alsmede welke

- A. De stad
- B. Kerk
- C. S. Maria, Der Tröfken kuffen heyl
- D. Der Reclimende Reger stree bekroon
- E. De Tröfken kuffen Rerfide val heyl
- F. Kerk van Verrogh
- G. Middel der stree van de Tröfken heyl
- H. S. Crumen
- I. Thonkech und Sihal
- J. Tröfken van de Tröfken
- K. Middel der stree
- L. De alre heyl, vrie Crum
- M. Der stree kuffen
- N. Ein garten stree
- O. Der stree markt, vromde
- P. Die Wier, die Tröfken B. Oppel perre
- Q. Die Tröfken garte
- R. Ein Reclimende garte
- S. Die kuffen stree
- T. Die stree, Prorum indae

Hieronymus Scholeus sua manu delineavit.

bezienswaardigheden er op de route liggen. Daarbij gaat het gewoonlijk om graven van heiligen of om kerken waar belangrijke relikwieën bewaard werden. Dat de abt ook oog had voor andere dingen, blijkt onder andere uit zijn opmerking dat de Italiaanse stad Siena vrouwen herbergt die de moeite van het bekijken waard zijn. Overigens is het niet duidelijk of Nikulás steeds eigen waarnemingen beschrijft of ook die van anderen. Zijn tekst is over het geheel genomen zo zakelijk dat niet kan worden bewezen dat hij de beschreven weg zelf van het begin tot het einde heeft afgelegd. Men neemt echter wel aan dat dit het geval is. Eveneens wordt verondersteld dat hij tijdens zijn reis een bestaand itinerarium bij zich had.

In zijn reisbeschrijving vertelt abt Nikolás welke de gangbare route is voor pelgrims die van IJsland naar Rome en vervolgens naar Jeruzalem reizen. Kort samengevat gaat de reis van hun woonplaats naar Bergen in Noorwegen en vandaar zuidwaarts naar Mainz in Duitsland en over de Grote Sint-Bernhardpas naar Rome. Van deze stad gaat het naar Brindisi en vandaar met de boot naar Klein-Azië, via Cyprus naar Akko in Syrië en naar Jeruzalem. Heel kort wordt aan het eind van de tekst vermeld langs welke plaatsen de terugweg wordt afgelegd en hoe lang deze duurt.

Voor de etappe Noorwegen-Mainz noemt Nikulás twee mogelijkheden. De ene is die over zee naar IJsborg in Denemarken en vervolgens door Jutland

en Noord-Duitsland naar Mainz. Dit is, zo schrijft de abt, voor Scandinaviërs de gangbare route. Hij laat erop volgen dat er nog een andere mogelijkheid is: 'Er is nog een andere weg van Noorwegen naar Rome en wel naar Friesland, naar Deventer of Utrecht. Daar wordt de pelgrimsstaf ter hand genomen en de pelgrimsransel over de schouders gehangen en daar ook krijgen de mensen de wijding voor de bedevaart naar Rome. Van Utrecht naar Keulen is een reis van zes dagen... Van Keulen gaat men langs de Rijn naar Mainz in drie dagen.'

In Mainz komen de beide routes samen, en vanuit deze plaats wordt de tocht voortgezet naar Rome. Het citaat uit de *Leidarvísir*, dat hier in vertaling werd weergegeven, verdient wel enige toelichting. Allereerst bij de geografische namen.

Bij 'Noorwegen' worden geen plaatsnamen genoemd, maar we mogen aannemen dat Bergen aan de westkust het uitgangspunt is geweest voor de reis. Deze stad was de belangrijkste aanlegplaats voor IJslandse schepen. Andere havensteden als Trondheim en Oslo lagen verder verwijderd en werden minder gauw bezocht.

Met de naam 'Friesland' in het handschrift van 1387 gespeld als 'Frijsland', duidt Nikulás het gebied aan dat ten noorden van de Rijn lag; naar zijn mening behoorden zowel Utrecht als Deventer tot deze landstreek.

Bij de namen 'Deventer' en 'Utrecht' kan worden opgemerkt dat Deventer weliswaar voorop staat,

1. Gezicht op Bergen. Kopergravure van Hieronymus Scholeus, circa 1580 in Braun en Hogenberg, 'Civitas orbis terrarum' (Keulen 1572-1618).

2. Pelgrimsteken met ma-donnabeeld. Afdruk van een zegel met de randinscriptie 'Sigillum: Beate Marie: De Rocamador (Zegel van de zalige Maria van Rocamadour). Gevonden bij opgravingen in Bergen.

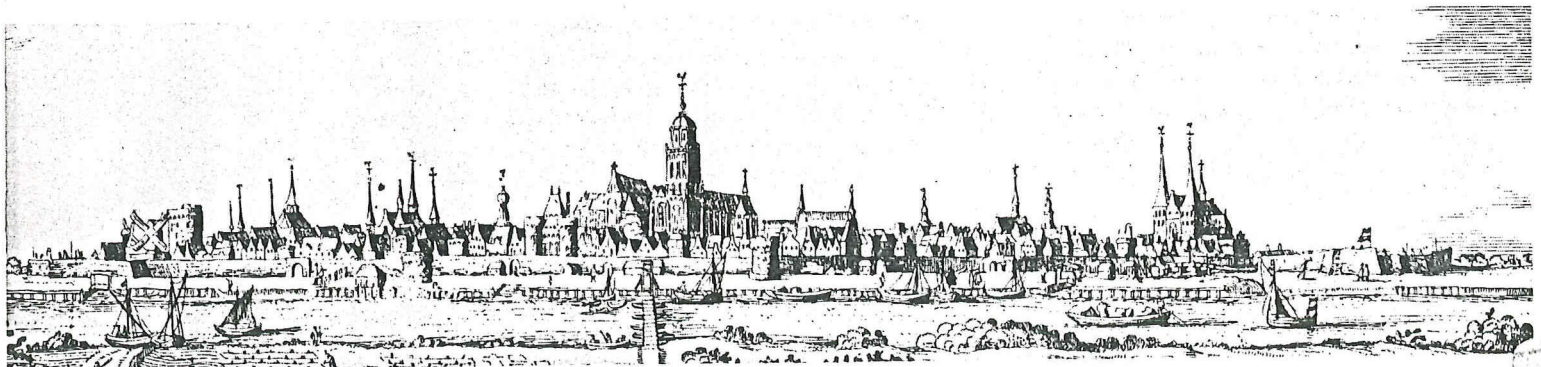

maar dat, aangezien verder alleen de afstand Utrecht-Keulen wordt genoemd en niet verder wordt verteld hoe het van Deventer verder gaat, mag worden geconcludeerd dat voor Nikulás Utrecht als doorgangplaats bekender was.

Een kanttekening dient er verder te worden gemaakt bij de zin waarin staat dat in Deventer of Utrecht de pelgrimsstaf en de pelgrimsmantel worden opgenomen. Deze vermelding geeft aan dat volgens de schrijver van de *Leidarvísir* pas in deze plaatsen de bedevaart begon en dat het eerste stuk, dat per schip werd afgelegd, niet tot de eigenlijke bedevaart hoorde. Dat er ook een wijding werd ontvangen, zoals in de rest van de zin wordt meegedeeld, moet een vergissing zijn. Bedoeld is dat de pelgrims een zegen ontvingen van een gewijd geestelijke en dat er voor hun reis werd gebeden.

Ten slotte verdient ook Nikulás' opmerking dat de reis van Utrecht naar Keulen zes en die van Keulen naar Mainz drie dagen duurde, enige aandacht. De afstanden van Utrecht naar Keulen en die van Keulen naar Mainz bedragen respectievelijk ongeveer 230 en 180 kilometer. Over de eerste afstand werd zes dagen gedaan en dat betekent dat er gemiddeld

3. Panorama van Deventer omstreeks 1660. Gravure van Nicolaes Visscher (Archief Spiegel Historiae).

bijna veertig kilometer per dag werd afgelegd. Over de tweede afstand werd drie dagen gedaan, wat inhoudt dat de gemiddelde dagmars uit ongeveer zestig kilometer bestond. Dat is een tamelijk groot verschil maar in de *Leidarvísir* is het niet opvallend. Nikulás laat zijn pelgrims over het geheel genomen nogal ongelijke afstanden per dag afleggen. Gewoonlijk schommelen ze tussen de 16 en de 45 kilometer. Een enkele keer wordt er een langere mars gemaakt, en éénmaal zelfs wordt er volgens zijn aanwijzingen tachtig kilometer op een dag gelopen.

Waarom en wanneer via Deventer of Utrecht?

Nikulás Bergsson is, zoals uit zijn itinerarium blijkt, zelf van Bergen naar Ålborg in Denemarken overgestoken en vervolgens door Jutland en Noord-Duitsland zuidwaarts gereisd. Hij noemt echter de weg via Deventer of Utrecht wel als een duidelijke, tweede mogelijkheid. Nu was het zeker ook niet ongewoon voor IJslandse pelgrims om via de Lage Landen naar het zuiden te gaan. Als ze eenmaal in Bergen waren aangekomen, hadden ze immers een redelijke kans dat er een schip lag dat deze strek tot bestemming had. Of de schepen juist de steden Deventer of Utrecht als einddoel hadden, is echter de vraag. Voor Deventer kan eigenlijk wel met stelligheid worden gezegd dat dit niet het geval is geweest. Deventer kooplieden worden in de 12de eeuw in Bergen nog niet gesignaleerd en omgekeerd lag de IJsselstad voor Noorse schippers niet in het vizier. Deventer was in die eeuw een havenstad in opkomst. Kooplieden uit deze stad waagden zich ver buitengaats, maar naar Noorwegen voerden hun wegen in deze tijd nog niet. Pas tegen het einde van de 13de eeuw richtten ze hun koers naar dit land. In de daaropvolgende eeuw zijn ze dan regelmatig, om niet te zeggen veelvuldig in het Noorse Bergen aan te treffen. De handel op Bergen met stokvis als belangrijkste produkt werd zelfs voor Deventer, dat intussen een niet onbelangrijke Hanzestad was geworden, de voornaamste bron van inkomsten.

Wie ervan uitgaat dat Nikulás zijn tekst omstreeks 1155 heeft geschreven, moet dus wel vraagtekens plaatsen bij zijn mededeling dat pelgrims uit IJsland van Bergen de boot naar Deventer kunnen nemen. De meest voor de hand liggende verklaring is dat de plaatsnaam niet in de oorspronkelijke tekst heeft gestaan, maar door degene die de tekst heeft afgeschreven, is tussengevoegd: in de 14de eeuw moet het voor pelgrims niet moeilijk geweest zijn een boot

te vinden die hen naar Deventer bracht, en van die mogelijkheid is men zowel in Noorwegen als in IJsland op de hoogte geweest.

Utrecht ligt de zaak anders. Deze stad nam in de loop van de 11de eeuw de functie van handelscentrum over van steden als Tiel en Stavoren en uiteindelijk ook van Dorestad, dat met tussenpozen door de Vikingen was aangevallen en ten slotte doodbloedde. Utrecht lag veilig landinwaarts en was toch goed te bereiken via de Zuiderzee en de Vecht of via de Rijn en de Kromme Rijn. Tot de kooplieden die de stad wisten te vinden, hoorden ook Noren uit de stad Bergen. Ze brachten er vis – in vastentijden een belangrijk volksvoedsel – en verder valken voor de zo geliefde sport van de valkeijacht, hout, traan en huiden. Op de terugweg namen ze tarwe, kleding, stoffen en kostbare waar als honing en wijn mee.

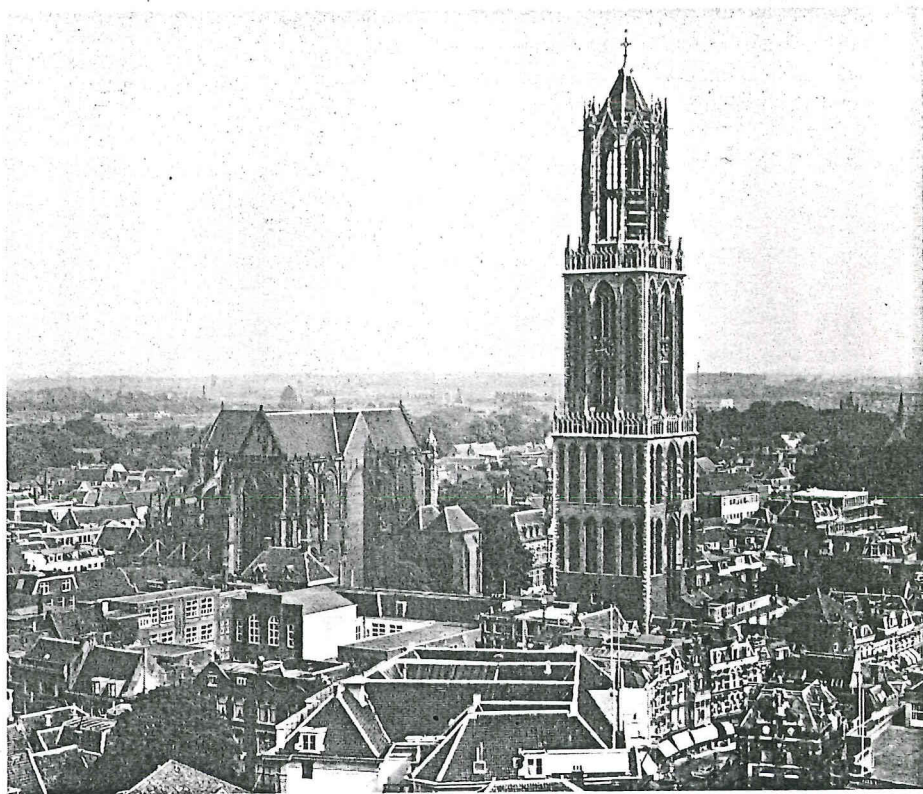
Dat de Noren graag geziene kooplieden in de domstad waren, kan men opmaken uit een document van 1122, waarin keizer Hendrik IV heeft vastgelegd welke tol kooplieden uit verschillende landen moesten betalen bij het in- en uitvoeren van goederen uit

Utrecht. In dat document wordt gezegd dat de Noren vrijgesteld zijn van het betalen van tol. De reden waaraan ze deze vrijstelling te danken hebben, wordt niet genoemd. Zou het te maken hebben met de bijzondere aard van de aangevoerde waren? De vraag kan niet worden beantwoord, maar aangenomen mag worden dat de Noorse kooplieden van dit voorrecht met genoeg gebruik hebben gemaakt als ze een bezoek aan Utrecht brachten, iets dat ze overigens vrijwel uitsluitend deden gedurende de tijden waarin de jaarmarkten werden gehouden, dat wil zeggen rond Pasen, Sint-Jan (24 juni), Maria-Geboorte (8 september) en Sint-Maarten (11 november).

De handel op Utrecht beleefde zijn grootste bloei in de 12de eeuw. Omstreeks 1200 boette hij aan belang in doordat Amsterdam en andere plaatsen aan de Zuiderzee toen als handelssteden opkwamen. Zij lagen gunstiger voor de scheepvaart dan Utrecht en Deventer. Toch had Deventer minder te lijden van

de opkomst van deze steden dan Utrecht. Dit kwam voornamelijk doordat de Deventenaren er ook zelf op uittrokken. Terwijl de handel tussen Bergen en Utrecht hoofdzakelijk in Noorse handen lag, was het bij het zaken doen tussen Bergen en Deventer juist andersom. Hier waren het de Deventer Bergenvaarders die de toon aangaven. Zij vormden een eigen gilde en brachten in hun wapen naast een halve adelaar een gekroonde stokvis mee.

Samenvattend kan worden gezegd dat Utrecht in de 12de eeuw een doorgangplaats voor pelgrims uit IJsland (en waarschijnlijk ook uit Noorwegen) is geweest en dat Deventer die functie in de eeuwen daarna overnam. Of IJslandse pelgrims die in Bergen waren aangekomen, van de mogelijkheid gebruik maakten om naar een van deze steden in de Lage Landen over te steken of dat ze de voorkeur gaven aan het Deense Ålborg, zal van verschillende factoren hebben afgehangen. Allereerst daarvan hoe groot het aantal schepen was dat in de haven van Bergen lag en welke bestemming deze hadden. Van belang zal verder ook zijn geweest om welke reden

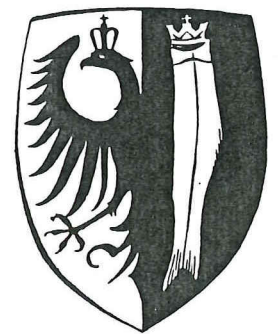
4. Domkerk en -toren te Utrecht (Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist).

de bedevaart werd gemaakt. Zij die op reis gingen om boete te doen, deden dat gewoonlijk te voet en hadden er geen belang bij de wandelafstand te verkorten door het maken van een zeereis. Een gedeelte van de boetedoening lag immers juist daarin dat de weg lopend werd afgelegd en soms zelfs, als het om een zware zonde ging, barrevoets. Maar zij die alleen naar Rome reisden om de zegen van de paus in ontvangst te nemen, of die van huis gingen om genezing te zoeken voor een ziekte, zullen er niets op tegen gehad hebben om over water naar Utrecht te reizen en daar de pelgrimsstaf op te nemen.

Hallur Teitsson

Het zou natuurlijk heel aardig geweest zijn als nu ook gezegd kon worden hoeveel pelgrims er zo gemiddeld via Deventer of Utrecht naar het zuiden trokken. Dat is echter niet mogelijk. In de IJslandse saga's en annalen worden geen getallen genoemd, en van de mensen van wie om een of andere reden wordt vermeld dat ze een bedevaart hebben gemaakt, wordt slechts zelden verteld welke route ze kozen. Wél kan worden vastgesteld dat het niet om grote groepen is gegaan. IJsland was evenals de andere Scandinavische landen dun bevolkt en niet iedereen had de middelen om de lange reis te bekostigen of de kracht om de inspanningen en de gevaren van de tocht te doorstaan. Velen hadden ook eenvoudigweg niet de gelegenheid om een heel jaar weg te blijven, en in kortere tijd kon de tocht niet worden volbracht. De bootverbindingen tussen IJsland en Noorwegen lagen in de winter zo goed als stil en dus kwam het er gewoonlijk op neer dat men de ene zomer vertrok, de winter in het zuiden overbleef en de volgende zomer weer terugkeerde.

Aantallen van pelgrims kunnen dus niet worden ge-

5. Wapen van de Bergenvaarders. Tekening naar een gewelfschildering in de St. Lebuinuskerk te Deventer (Uit G. J. Lugard, 'Vijf eeuwen Deventer', Deventer 1949).

noemd, namen nog minder. In feite weten we slechts van één IJslander die via de Lage Landen gereisd is, de naam, namelijk Hallur Teitsson.

Hallur – IJslanders noemden en noemen zichzelf bij de voornaam – werd in 1149 op ongeveer zestigjarige leeftijd tot bisschop gekozen. Nog dezelfde zomer vertrok hij naar het buitenland. Er wordt niet verteld waarheen hij op weg ging, maar we mogen aannemen dat het Rome was. Het was immers in Hallurs tijd een vast gebruik dat zij die tot bisschop waren gekozen, vóór hun wijding naar het zuiden trokken om de zegen van de paus in ontvangst te nemen. De terugreis in 1150 ondernam Hallur via Utrecht, zo vertelt een saga, waarin het leven van de IJslandse bisschoppen uit de eerste eeuwen na de kerstening wordt beschreven. Verder kwam de bisschop in spe niet, want in Utrecht overleed hij. Was dat niet gebeurd, dan had de schrijver van de saga ook stellig de naam van de domstad niet vermeld.

Over Hallur is slechts weinig bekend. Hij kwam uit een vooraanstaande familie en kreeg een opleiding als priester. In een van de saga's waarin zijn naam voorkomt, wordt vermeld dat hij de taal sprak van de landen waar hij kwam. Ongetwijfeld is er hier sprake van overdrijving. We hoeven ons dus niet voor te stellen dat Hallur zich met de inwoners van Utrecht onderhield in het Middelnederlands dat daar in het midden van de 12de eeuw werd gesproken. Waarschijnlijk heeft hij goed Latijn gekend en kon hij zich in die taal tegenover de lokale geestelijken verstaanbaar maken. Of hij dat gedaan heeft, is de vraag. Misschien was hij er te ziek voor. En stellig waren de omstandigheden niet gunstig voor gesprekken. Kort tevoren was een groot deel van de stad door brand in de as gelegd en in 1150 werd het herstel met man en macht aangepakt. Bovendien vonden in datzelfde jaar in het Utrechtse bisdom de verkiezingen plaats voor een nieuwe bisschop en die gingen met veel gekrakeel gepaard.

Hallur was niet alleen tijdens zijn tocht maar reisde zoals pelgrims dat plachten te doen, in groepsverband. Aangenomen mag worden dat een van hen die hem op de heenreis vergezelden, zijn zoon Gizur as, van wie namelijk bekend is dat hij omstreeks 1150 in Rome verbleef. Hij is vandaar naar Bari aan de zuidoostkust van Italië vertrokken – met de bedoeling zijn bedevaart voort te zetten naar Jeruzalem? – en is dus niet met zijn vader teruggekeerd. In 1152 zien we hem weer terug in IJsland. Daar schreef hij een boek dat de titel *Flos peregrinationis* (Boeket van pelgrimsreizen) kreeg. Dit werk is niet bewaard gebleven. Helaas, want het zou ongetwijfeld meer gegevens hebben verstrekt over de mogelijkheid voor pelgrims uit Scandinavië om via de Lage Landen van Bergen naar Rome of andere bedevaartplaatsen te reizen.

Dat de naam Utrecht in verband met Hallurs reis is overgeleverd, is min of meer toevallig. Alleen al het feit dat niet wordt verteld welke route hij op de heenweg had genomen, kan dat aantonen. Het is echter wel een gelukkig toeval. Nu wordt de mededeling van Nikulás Bergsson dat het mogelijk was voor IJslanders om via het Noorse Bergen en Utrecht naar Rome te reizen, tenminste door één naam on-

6. Aankomst van pelgrims in de hemel. Detail van het timpaan aan de kathedraal van Autun, 12de eeuw.

dersteund. Anders hadden we het met deze inlichtingen moeten doen. Er zijn voor zover bekend geen andere bronnen dan de *Leidarvísir* die deze route noemen.

Op zichzelf beschouwd is het niet verwonderlijk dat we zo slecht geïnformeerd zijn over pelgrimsroutes die van Scandinavië via de Lage Landen naar Rome en andere bedevaartplaatsen in Zuid-Europa liepen. Er werd in de tijd waarover we spreken – de 12de tot en met de 14de eeuw – nog betrekkelijk weinig op schrift gezet en van wat er werd opgeschreven is veel verloren gegaan.

Zeker voor wat betreft de route via Utrecht is het begrijpelijk dat we zo weinig weten. Deze werd immers vrijwel uitsluitend in de 12de eeuw gebruikt. Van de weg via Deventer daarentegen hadden we mogen verwachten dat er iets meer bekend was. Die werd gebruikt in een tijd waarin er al een zekere boekhouding werd gevoerd. Noch in IJslandse, noch in Nederlandse archieven worden echter namen genoemd van pelgrims uit Scandinavië. De verklaring van dit stilzwijgen zal vooral daarin liggen dat pelgrims niet belangrijk waren. Ze brachten niet of nauwelijks geld in het laatje en zolang ze zich behoorlijk gedroegen – wat ze uit de aard van de zaak gewoonlijk ook deden –, was er voor de officiële instanties geen reden hun naam te boek te stellen.

Zelf hebben de bedevaartgangers over het algemeen evenmin taal of teken achtergelaten, al zijn er uitzonderingen. De IJslandse pelgrim Nikulás Bergsson, die omstreeks 1155 zijn 'Wegwijzer' schreef, was een van hen. Maar zijn werk is zo beknopt dat het veel vragen onbeantwoord laat. Andere pelgrims hebben insignes en souvenirs nagelaten. Maar ook die vertellen ons niet alles. Een pelgrimsteken met daarop een afbeelding van de zalige Maria van Rocamadour dat bij opgravingen in het Noorse Bergen is gevonden, toont wel aan dat een of andere pelgrim uit het Noorden het Zuidfranse pelgrimsoord Rocamadour heeft bezocht, maar niet langs welke weg hij of zij reisde. En zo blijven er dus toch vragen. ■